

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASINDAĞI DÁRILIK ÓSIMLIKLER MONITORINGI

DOI: <https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/QAXAI/1044>

Kurbanbekov Azizbek

Qaraqalpaqstan awil xojaligi hám agrotexnologiyalar institute Ekologiya qánigeligi 4-kurs student

Dárilik ósimlikler — adam hám haywanlardı emlew, keselliklerdiń aldın alıw ushın, sonıń menen birge, azıq-awqat, parfumeriya hám kosmetika sanaatında isletiletuǵın ósimlikler esaplanadı. Jer júzinde dárilik ósimliklerdiń 10—12 mın túri bar ekenligi anıqlanǵan. 1000 den artıq ósimlik turiniń ximiyalıq, farmakologik hám iyis ózgeshelikleri tekserilgen.

Ózbekstanda dárilik ósimliklerdiń 700 den artıq túri bar. Usılardan tábiyiy sharayatta ósetuǵın hám ıqlimlastırılǵan 120 ǵa jaqın ósimlik túrlerinen ilimiy hám xalıq meditsinasında paydalanıladı. Házirgi dáwirde medicinada qollanılatuǵın dári-dármanlardıń 40—47% ósimlik shiyki onimlerinden alınadı. Ósimlikler quramalı dúzilisine iye bolǵan janlı tábiyiy ximiyalıq laboratoriya bolıp, ápiwayı organikalıq bolmaǵan elementlerden quramalı organikalıq elementlar yamasa birikpelerdi jaratıw qábiyetine iye. Dárilik ósimliklerdiń qurıtılǵan oti, burtigi, túbiri, túbirpaxali, tuyenshesi, piyazı, japaǵı, guli, gumshası, miywesi (tuqimi), dánegi, sherbeti, qaynatpasi, efir mayi hám basqalardan dáridarmon formasında paydalanıladı.

Qaraqalpaqstanda 360 túr dárilik ósimlik ósip, barlıq ósimliklerdiń 37% ten kóbi dárilik ósimlikler bolıp esaplanadı. Qaraqalpaqstanda ósetuǵın ayrim darilik ósimliklerdiń kórip shiqsaq.

Salsola rishteri Karel.- sherkez. Sherkez ósimligi-Amaranthaceae semyasına tiyisli bolıp, ol iri puta yamasa terek. Qaraqalpaqstannıń qumlı jerlerinde, Qızılqumda ósedı. Bul ósimlik shólistanǵa beyimlesken, shaqalı, qońır reńge iye. Japıraqları iyne tárizli sur jasil reńde boladı. Soǵan baylanıshionıń suwdı parlandırıwı júdá az muǵdarda boladı. Tamır sisteması jaqsı rawajlanǵan bolıp, topıraqqa tereńge ketip, ıǵallı qatlamda kúshli shaqalanıp ósedı. Sherkezdiń gúli bes japıraqlı gúlgorgannan ibarat mayda, kórimisiz, joqarıda jaylasqan japıraqlardıń qoltıǵında boladı. Miywesi qızǵısh boladı.



1-súwret. Sherkez

Hyoscyamus niger L.-Mıńdiuana. Bul eki jıllıq, shóp deneli ósimlik. Birinshi jılı tamır moynınan top japıraq payda etip, ekinshi jılı dáslep ápiwayı, soń 30-80sm li shaqalanǵan paqal payda etedi. Japıraqları paqalda izbe-iz jaylasqan, uzınsha máyekke uqsanǵan, ishki plastinkaları tilkimleńen japıraq sabaǵına túsedı. Tamır moynınan payda bolǵan japıraqlardıń uzınlıǵı 30 sm, eni 3-10sm. Paqaldaǵı japıraqlar otırmalı 15 sm ge shekem uzınlıqta, 10 sm ge shekem enlikke iye boladı.

Gúlleri otırmalı, dáslep paqal ushında júdá tıǵız jaylasqan bolsa da, gullep bolǵannan keyin gul toplamı yzayadı. Gúl kese japıraǵı túsip qalmaydı. Gúl japıraqları birikken 5, sharshar tárizli túsip qalatuǵın japıraqlar boladı.



2-súwret. Miñdiuana

***Equisetum ramosissimum*.** Qırıqbuwın-Qırıqbuwınlar tuqımlasına kiretuğın sporalı,kóp jıllıq shóp deneli ósimlik .May ayında gúllep,iyul ayında tuqım beredi. Ámiwdaryanıń zamanagóy deltası hám tegisliginde tarqalgán, Nókistiń ishinde hám átirapında, jap salmalardıń, kanallardıń boylarında ushırasadı. Geografiyalıq kelip shıǵıwı boyınsha jer orta teńizi goloarktikalıq. Tuxım beretuğın paqalları erte báhárde payda boladı. Olardıń putaǵı bolmaydı, paqalı ashıq qońır yamasa qızgılt túsli keledi.



3-súwret. Dala qırıqbuwını

Qırıqbuwınnıń shóbinde krem kislotası júdá kóp bolıp, onıń muǵdarı 25% ke jetedi hám 10% ke deyin kalıy boladı. Qırıqbuwınnıń kók sporasız paqalında 5% saponinler, alkaloidlar, nikotin, ekvizetin h.t.b.bar.

***Malacocarpus crithmifolius* (Retz.) C.A.Mey-Qanshiye.** Puta deneli ósimlik, biyikligi 1,5 metr, kúshli shaqalanğan, shaqasınıń qabıǵı jıltır, japıraǵınıń uzınlıǵı 2-6 sm úsh shaqalı tilkimlengen. Gúliniń uzınlıǵı 10 mm sarıǵısh reńli, jıńışke gúl ayaǵı menen paqalǵa birikken. Miywesi qızıl jemis. Ol Ózbekistan «Qızıl kitabına» júdá siyrek ósimlik retinde kirgizilgen. Ol bizde Ústirtte taslı topıraqlarda ósedı. Bul ósimliktiń ximiyalıq quramın B.Járekeev izertlegen hám onda alkaloidlardıń kóp ekenligin anıqlaǵan. Bul ósimliktiń qaynatpası hár túrli keselliklerge em bolıp qalmastan, qannıń aǵıwın toqtatıw maqsetinde qollanıladı. (Dawletmuratov 1992)



4-súwret. Qanshiye

***Tamarix ramosissima* Lebed-Qızıl júńıl.** Boyı 3 metrge jetetuńın puta ósimligi. Respublikamızdın barlıq jerlerinde ósedi. Olar ızǵarlı kebirde keń tarqalǵan. May ayında gúllep, sentyabrde miyweleydi.

Onıń ximiyalıq quramı júdá bay. S.Dawletmuratovtıń (1992) ilimiy jumıslarında tamırı 4,5% dubil zatlarına iye. Onda paqal hám japıraǵında alkaloidlar, kumarinler, flahámnoıdlar 27,3%, steroidlar, metilxolstanol, etilxolstanol, xolesterin, metilxolsterol, etilxolsterol, avenasterol, antecionlar, kvertsetin, izokvertsetin, tamarixkversetin, tamariksin, kempferol hám taǵı basqa zatlar boladı.

Onıń paqalınan tayarlangan qaynatpa revmatizmge, sipliske, gúliniń qaynatpası asqazan-ishek keselliklerine, eń baslısı qan aǵarıwdı toqtatıwǵa paydalanıladı (Dawletmuratov 1992).



5-súwret. Qızıl júńıl

***Erigeron canadensis* L.-Quray, sıyrıq quyırq.** Boyı 100 sm ge jetetuńın bir jıllıq shóp deneli ósimlik. Paqalı tik ósetuńın, joqarı bólegi shaqalangan, bez tókler menen qaplangan, japıraqları nishterge uqsagan. Sebetleri bir neshe gúlleri mayda, diametri 3-5 mm. May-sentyabr ayında gúllep tuqımlaydı. Ústirtte, Ámiwdarya alabında keń tarqalǵan. Ósimliktiń japıraǵı hám gúli 0,3-0,6% efir mayına iye. Jer ústińgi bólegi dubil zatlar, japıraǵı vitamin S, kayshuk hám alkaloid sintezleydi (Xamidov, Nabiev, Odilov 1987)



6-súwret. Quray, sıyrıy quyrıq

Alhagi pseudalhagi (Bieb) Desy-Jantaq kópshilikke belgili sobıqlılar tuqımlasına kiretuğın tikenlikóp jıllıq shóp deneli ósimlik. Boyı 50-110 sm. Paqalınıń tómendegi tikenleri qattı 7-15 mm uzınlıqta, juwanlıǵı 1-1,5 mm, al joqarıdaǵı tikenleri uzın hám jumsaq boladı. Japıraqları lancet sıyaqlı, ápiwayı, shetleri tegis, paqalǵa qısqa sabaqları menen izbe-iz jaylasqan. May sentyabr aylarında gúllep, avgust- oktyabr aylarında tuqımlaydı. Gúlleri qızıl, tuqımı búyrek tárizli. Gúllew dáwirinde jer ústi bólimi orıp alınıp, saya jerlerde keptiriledi. Jantaq Qaraqalpaqstannıń barlıq territoriýalarında tómén, sapasız isleńen jerlerde, shóllerde, kebirlew topıraqlarda, Ámiwdárya alabında ósedi. Jantaqta organikalıq kislotalar, qantlar, vitamin S, vitamin A, vitamin V, vitamin K, safoninler, alkaloidlar, glikozidler, lahámnoidlar, dubil zatları, kumarin, efir mayları, kament hám taǵı basqa zatlar boladı.

Xalıq medicinasında jantaqtıń tamırınan tayarlangan qaynatpa babasırdı, jaralardı emlewde, ishten qan aqqanda, qan aralas ish ótkende, qandı toqtatıw ushın qollanıladı. Jantaqtıń paqalınıń qaynatpası hám nastoykası fitoncitlik qásiyetine iye bolıp, onı dizenteriyaǵı, murın hám jutqınshaq keselliklerine, jatır moynınıń eroziyasına, otitke, ańenaǵa qollanıladı. Jantaqtan tayarlangan shay shóldi qandırıp, terdiń shıǵıwın páseytedi.



7-súwret. Jantaq

Artemisia terra albae H. Krassh-Aq juwsan. Kóp jıllıq yarım puta ósimlik, biyikligi 30-40 sm. Quramalı gúlliler tuqımlasına jatadı. Paqalı keń shaqalangan, japıraqları mayda boladı. Aq juwsan sentyabr-noyabr aylarında gúllep, miyweleydi. Tuqımı mayda qońır sozınqı, gúli sarı boladı. Tiykarınan tuqımı arqalı kóbeyedi.

Aq juwsan Qaraqalpaqstannıń barlıq jerlerinde keńnen tarqalgan. Ol tiykarınan Ústirtte hám Qızıl qumda kóplep ushirasıp, sazlı topıraqlarda, qumda jaqsı rawajlanadı. Bul tiykarınan Qızıljar, Qusqanataw, Qubataw Qabaqlıata, Beltaw hám Nókistiń átirapında keńnen tarqalgan.

Inula britannica L. Andız-Bir jilliq shóp ósimligi bolıp, biyikligi 80 sm den aslam hám quramalı gúlliler tuxımlasına jatadı.Iyunde gúllep, avgustta miyweleydi. Qaraqalpaqstannıń ıǵallı topıraqlarında, toǵay massivlerinde, partaw jerlerde, Qusqanataw, Beltaw, Sultanwayis tawı hám Ústirtte keńnen tarqalǵan. Ázzi shorlı topıraqlarda japtıń hám kóllerdiń jaǵalarında puta ósimlikler arasında jaqsı ósedi.



8-súwret. Andız

Andızdıń jer ústi bóliminde alkaloid izleri, tamırında efir mayı,inulin, saponin hám jelim zatlar bar. J.Qurbanov, B.X.Jarekeev, Q.U.Uteniyazovlar ósimliktiń gúllew dáwirinde teksergende alkaloidtiń bar ekenligi anıqlanǵan.

Xalıq medicinasında andız tamırınıń qaynatpası qaqırıq túsiriwshi hám bawır awırıwlarında, ót aydawshı dári retinde qollanıladı.Shiresin jaralardı, irinli jaralardı hám ekzemanı emlew ushın paydalanadı.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Шербаев Б.Ш. Флора и растительность Каракалпакии. Нукус «Каракалпакстан» 1988. 70-75с.
2. С.Е.Ережепов Основные и дикорастущие лекарственные растения Каракалпакии и их значение Издательство «Каракалпакстан» 1971. 33-35.
3. B.Yo.Tuxtaev, T.X.Maxkamov, A.A.Tulaganov, A.I. Mamatkarimov. Dárilik hám ozuqobop ósimliklar plantatsiyalarini tashkil etish hám xom ashiyosini tayorlash bóisha Iyóriqnoma Toshkent – 2015. 12-14b.
4. Eshmuratov R.A., Ajiev A.B. Qoraqalpog'iston Dárilik ósimliklari Toshkent «Tafakkur avlodi» 2020. 15-35b.
5. Э.Т.Бердиев, Э.Т.Ахмедов Табиий доривор усимликлар Тошкент- 2018
6. С.Т.Ақромов «Усимликлар дунёси ва алкалоидлар» Ўзбекистон фанлар академиясининг нашриёти Тошкент-1961. 5-10b, 25-35b, 40-55b.
7. O.K.Xojimatov, X.Q.Xaydarov, D.T.Xamraehám, D.A.Imomohám, A.N.Xujanov Ózbekiston Dárilik ósimliklar atlası. Óquv qóllanma Samarqand-2021.